

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מח, תשנ"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

■ ■ ■ מתשובות המזכירות המדעית ■ ■ ■

א. דתי, חילוני וחוזר בתשובה

ממר עתניאל מרגלית קיבלנו שאלה ארוכה ומפורטת, ואלה עיקרי דבריו:
לדעתי יש בלבול מוחלט בשימוש הרווח במילים **דתי**, **חילוני** ו**חוזר בתשובה**, וראוי שהאקדמיה ללשון העברית תעשה לתיקון הדבר.
אני מציע שהמילה **דתי** תיוחד לאדם שומר מצוות, בין שמאמין הוא באלוהים ובין שאינו מאמין. משמעות המילה **דת** במקרא, השאלה מפרסית, היא 'חוק', כגון: "ואת דְּתֵי המלך אינם עֲשִׂים" (אסתר ג, ח). אין למילה הזאת שום משמעות של religion, ו**דתי** יכול להיות כופר מוחלט.
לעומת זאת religious הוא בעברית **צדיק**, ככתוב: "יוצדיק באמונתו יחיה" (חבקוק ב, ד), וטוב יותר: **מאמין**; אדם כזה יכול שיהיה בעל רגש אמונה גדול בלי שיקיים מצוות.
מי שאינו מאמין אינו **חילוני** אלא **כופר**; **חילוני** (הנגזר מחול) הוא מה שאינו קדוש; אין ביהדות אדם קדוש (רק המקדש וכליו היו קדושים), לכן לא יכול להיות אדם חילוני.
כופר שהפך למאמין או לדתי (על פי הגדרותינו) אינו **חוזר בתשובה** - הרי אין הוא שב לקדמותו, אלא פונה לדרך חדשה.
וגרוע מכול: ה"מפלצת" המילולית **חוזר בשאלה**; לאן נעלמה המילה **התפקד**?

תשובה

דבריד מעניינים ומעוררים למחשבה, אבל אינני סבור שיש טעם או צורך שהאקדמיה ללשון תעשה מעשה בעניין הזה. בסופו של דבר, משמעותה של מילה אינה אלא המשמעות שמקנים לה (או מייחסים לה) דוברי השפה, או לפחות רוב דובריה. ולכן גם אם נצעק ככרוכיא שמשמעותה של המילה **דת** הייתה במקורה כזו וכזו, מה שקובע למעשה הוא השימוש של הדוברים. וגם אם ננסה להעמיד את הדוברים על משמעותה המקורית של המילה **חילוני**, תוכנה יהיה מה שירצו בו רוב דוברי הלשון.
כמובן, תפקידו (ואולי חובתו? שעשועו? הנאתו?) של הבלשן שעיסוקו בכך לחקור את מקורן של המילים ואת משמעותן המקורית; הוא יכול להביא את

ממצאי חקירתו לידיעת המתעניינים בכך, אך אין בכוחו להחזיר את גלגל התפתחות הלשון לאחור, ובדרך כלל אין בכך טעם. דוגמאות למילים שחל בהן שינוי מופלג מהוראתן המקורית יש לרוב, ואזכיר כאן לדוגמה (מן האנגלית) רק את square - כיכר, שאינה מרובעת דווקא אלא עגולה; quarter שהוא רובע של עיר גם במקום שיש יותר מארבעה כאלה; comics שאיננו תמיד מצחיק, ועוד ועוד לרוב.

בעניין מקורה של **דת** - אכן זו מילה פרסית שמשמעותה 'חוק' או 'פקודה'. אבל נראה שאצל עם ישראל לא הייתה קיימת ההפרדה שאתה מדגיש במכתבך בין אמונה באלוהים - מעין תודעה או רגש שאינם מחייבים מעשה כלשהו - לבין שמירת מצוותיו. הלא כה דברי ה' הנמסרים מפי משה: "ועתה אם שמוע תשמעו בקלי ושמרתם את בריתי, והייתם לי סגלה מכל העמים כי לי כל הארץ" (שמות יט, ה). והרי גם אחרי ההצהרה החגיגית הפותחת את עשרת הדיברות "אנכי ה' אלהיך" - שהיא בוודאי בבחינת religio - באות מיד המצוות: "לא יהיה לך אלהים אחרים... זכור את יום השבת..." וגם "לא תרצח, לא תנאף, לא תגנב..." ; והרי לך **דת** במשמעותה המקורית.

והנה בן-יהודה במילונו מבחין מספר משמעויות במילה **דת**: (א) מצווה ופקודה של המלכות... וחוק ומשפט קובע - זו המשמעות המקורית ומובאותיו לה מן המקרא בלבד; (ב) חוקים ומנהגים שנקבעו בשם מצווה אלוהית - מובאותיו כאן הן מספרות חז"ל ואילך, למשל: "העוברת על דת משה ויהודית" (כתובות ז, ו); "נשים שעברו על הדת" (תוספתא כתובות ז, ז); (ג) כללות האמונות והדעות בענייני האלוהות שמאמין בהם יחיד או רבים והדינים והמנהגים שנקבעו בשם רצון האלוהות ושנחשב לחובה על כל אדם להאמין בהם ולהתנהג בהם למען ישיג על ידי זה הטוב הזמני בעולם הזה והנצחי בעולם הבא, Religion (!). ממובאותיו למשמעות זו: "מעשה במרים בת בילגה שהמירה דתה..." (סוכה נו ע"ב); "אין אנו יכולים להניח דת אבותינו" (פרקי דרבי אליעזר מא); "ותהיה מגמתו להרים דת האמת" (רמב"ם, הלכות מלכים ד, י); "והדת על ג' פנים אם טבעית ואם נימוסית ואם אלהית" (ר"י אלבו, ספר העיקרים א, ז) - הנה לך דת במשמע religion כבר החל בתקופת חז"ל!

ואף התואר **דתי** במשמע שאתה מתנגד לו - religious - קיים כבר מימי הביניים, ואף כאן נביא ממילונו של בן-יהודה: "ובכ"ז מסכימים בו הפילוסוף והדתי וכו' והדתי יראה שההשגחה דבקה באיש" (רשב"ץ דוראן בספרו הפילוסופי "מגן אבות"); "שהיה [אפלטון] יותר דתי מאריסטו" (יעקב פרובינצלו).

אתה כותב: "המושג religio שייך לאמונה" ואתה מציע לקרוא לאדם

religious **צדיק** או **מאמין** אך לא **דתי**. אבל אם באטימולוגיות עסקינן, ראה את ההגדרה למילה religio במילונם הלטיני-אנגלי של לואיס ושורט:

Reverence for God (the gods), the fear of God, connected with a careful pondering of divine things; piety, religion, both pure inward piety and that which is manifested in religious rites and ceremonies; hence the rites and ceremonies, as well as the entire system of religion and worship, the res divinae or sacrae, were frequently called religio or religiones (cf. our use of the word religion)

- הווי אומר: אי־ההבחנה בין האמונה באלוהים לבין המעשה קיימת במילה religion עצמה!

והשווה להגדרות למילה religion במילון אוקספורד (*Concise Oxford Dictionary*, מהדורת 1990):

1. the belief in a superhuman controlling power, esp. in a personal God or gods entitled to obedience and worship. 2. the expression of this in worship.

לא זו אף זו: המילון הלטיני הנזכר מלמדנו שהמשמעות הבסיסית של המילה religio היא, קרוב לוודאי, 'לקשור', 'לכפות', ולכן משמעותה שווה לעתים קרובות למשמעות המילה obligatio.

אשר למילה **חילוני** - היא מילה חדשה יחסית במשמעות הזאת, ועדיין איננה מופיעה (במשמעות הזאת) במילונו של בן־יהודה ואפילו לא במילונו של גור (מהדורת 1945). מקורה במילה הארמית **חִלּוּנִי**, ובתרגומים למקרא היא מתרגמת את המילה **זָר** במשמעותה ההלכתית הספציפית: 'מי שאיננו כהן'. בהוראה זו היא מופיעה פעם אחת גם כמילה עברית במדרש ויקרא רבה (כד, ז).

קביעתך "אין ביהדות אדם קדוש" אינה מדויקת; נכון שהתואר **קדוש** מוסב במקרא על פי רוב על האל או על המקדש ואבזריו (כפי שכתבת), אבל יש גם: "איש אלהים קדוש הוא" (מלכים ב ד, ט); "כי קדש הוא [הכהן] לאלהיו" (ויקרא כא, ז); "כל ימי נזרו קדש הוא [הנזיר] לה'" (במדבר ו, ח); והתביעה הגדולה לכלל העם: "קדשים תהיו" (ויקרא יט, ב).

משמעות **חילוני** היא: אדם שאינו מכיר בקדושה ומנהל אורח חיים שאין בו יסוד של קדושה. מעניין שדווקא רבים משומרי המצוות אינם רוצים לכנות בשם זה את היהודים שאינם שומרי מצוות, ומעדיפים: **לא דתי**, או בלשון פורמלית יותר: **שאינו שומר מצוות** (ועד לפני שנים לא רבות אף הייתה

שגורה לעניין זה המילה **חופשי**). לעומתם רבים שאינם שומרי מצוות הרוצים להיקרא דווקא **חילונים**; יש "התנועה ליהדות חילונית" ויש כרזות האומרות: "אני חילוני חרד". וכי יש טעם או צורך שהאקדמיה ללשון תתערב בעניין הזה?

אשר **לחוזר בתשובה**, אכן אתה יכול לטעון כנגד אדם המכנה עצמו כך שהוא איננו חוזר לקדמותו אלא פונה לדרך חדשה, אבל הוא יוכל להשיב לך שהוא חוזר אל הדרך המקורית שלהשקפתו כל עם ישראל מחויב לה, ושאבותיו או אבות אבותיו הלכו בה.

הביטוי **חוזר בשאלה** הוא אכן בבחינת "מפלצת". הביטוי נולד למעשה מכעין הלצה, משחק מילים, תוך שימוש בניגודה המידי של המילה "תשובה", ואולי רצה ממציאה הראשון לומר שלעומת החוזר בתשובה, הסובר שיש לו תשובות על הבעיות העומדות ברומו של עולם, לאדם הזה יש שאלות שאין עליהן תשובה. כמובן, המילה **תשובה** בצירוף **חזרה בתשובה** משמעותה שונה לחלוטין מהמילה **תשובה** שהיא הפכה של **שאלה**.

אבל התחליף **התפקד** שאתה מציע בעייתי: מילה זו טעונה מאוד; אפשר שהיא תמצא חן בעיני חלק משומרי המצוות, אבל אינני סבור שאנשים שהפסיקו לקיים מצוות יסכימו לומר על עצמם (או שאחרים יאמרו עליהם) שהם התפקדו...

גבריאל בירנבאום

ב. התלהם

גבי שושנה ורקר שאלה אותנו למקורה של המילה **התלהם** שהשימוש בה נעשה נפוץ מאוד בזמן האחרון.

תשובה

מקור הפועל **התלהם** הוא בפסוק "דברי נִרְגָן קְמַתְלֵה־מִים, והם יָרְדוּ חֲדָרִי בְּטָן" (משלי יח, ח). משמעותו המקורית של הפועל הזה אינה ברורה, והפרשנים - כבר מתקופה קדומה מאוד - חלוקים בפירושו. ר' יונה אבן ג'ינאח היה, כנראה, הראשון שהציע, בספר השורשים שלו, להשוותו לפועל הערבי لَهَمَ, שמשמעותו 'בלע'. לפי זה פירוש הפסוק: דברי הנרגן (=הולך הרכיל) הם טעימים ונבלעים בקלות, אבל הם נכנסים לגוף

וגורמים לנוק. רוב המפרשים המודרניים מקבלים את הפירוש הזה, אף על פי שאין כל ביטחון שהוא הנכון.

רש"י, לעומת זאת, מפרש שהכוונה למהלומות, ויש כאן תופעה של שיכול עיצורים (דוגמת **כָּבֶשׂ-כָּשָׁב, שְׁמָלָה-שְׁלָמָה**). לדעתו צריך לפרש את הפסוק: דברי הנרגן הם כמהלומות שיורדות עד מעמקי הגוף (והנפש). נראה שבמקורותינו התקבל דווקא הפירוש הזה, וכך השתמשו בפועל מימי הביניים ואילך.

במילונו של אבן-שושן אין עדיין המשמעות המודרנית של **התלהם**. משמעות זו מצויה אצלו רק בצירוף **דברים (כ)מתלהמים** המוסבר: דברים קשים, דברי ריב או תוכחה, דברי חֲרָפוֹת. מובאותיו הן מכתבי יל"ג, מאפו, שניאור, י"ד ברקוביץ ומשה שמיר. כל אלה השתמשו כאמור רק בצירוף (על דרך המקרא), ולא בפועל בפני עצמו.

נראה שהשימוש בפועל החל להיות נפוץ בעשר השנים האחרונות ובעיקר בלשון העיתונות. מילון ההווה (מאת ש' בהט ומ' מישור, תשנ"ה) כבר מביאו ומגדירו: רועש, צורם. ואכן זו משמעותו, אם כי נראה שהכוונה בעיקר לרעש במובן המושאל (המטפורי): דברי רהב, התקפה קשה על מישו, "אלימות מילולית" וכדומה. ואכן כך התבאר במילון החדש "רב מילים" (תשנ"ז); ראש המערכת: "י שויקה": "התבטא בחריפות, השמיע דברי גינוי או ביקורת קשים ובוטים". נראה לנו להוסיף שהשתמש בפועל הזה מייחס למתלהם חוסר הוגנות בתוכן הדברים או באופן הבעתם.

גבריאל בירנבאום